

REIZEN OVER ROMEINSE WEGEN

BLOEMLEZING

Dr. Robert Nouwen

www.robournouwen.be

INHOUD

Inleiding	5
De weg van Herakles	6
Apollodorus, Bibliotheca, II, 5, 10 (°ca. 180 v.C.)	6
Strabo, Geographica, IV, 1, 9	7
Polybius, III, 39.....	7
Ammianus Marcellinus XV, 10, 8-9.....	7
Alle wegen leiden naar Rome.....	8
Siculus Flaccus, De Conditionibus Agrorum, 109, 19-111.....	8
Suetonius, Augustus, 49, 3.	9
Horatius, Satire I, 5 over de Via Appia	10
Procopius, De Bello Gothico, 1, 14, 6, 11	13
Strabo, Geographica, IV, 6, 11	13
Ausonius(365/368), Mosella, 1-19	14
Procopius van Caesarea (500-565 n. Chr.), De Bello Gothico, 1, 14, 6, 11.....	15
Nicolas Bergier, (1567-1623)	15
Mijlpaal van Cn. Domitius Ahenobarbus	16
Mijlpaal van Desvres.....	17
De mijlpalen van het Wateringse veld (151-250).....	17
Bekers van Vicarello, 1 ^{ste} eeuw n.C.	19
De oudste weg door Vlaanderen	20
Het itinerarium van Tongeren	20
Mijlpalen van Eygelshoven	22
Mijlpaal van Péronnes	22
Tacitus, Historiae, 4, 79.	23
Jocundus (ca. 1030 – ca. 1090) over de weg van Keulen naar Tongeren	23
Hendrik van Veldeke (voor of omstreeks 1150 – na 1186), Sente Servas	23
Wegenbouw en landschap	24
Weerdkampen - Katwijk : cohors II Civium Romanorum	24
Livius Ab Urbe Condita, XLI, 27	24
Publius Papinius Statius (ca. 40 - 96): de Via Domitiana	24

Procopius, <i>Historia Arcana</i> , XXX	25
M. Tullius Cicero, <i>Ad Quintum fratrem</i> , 3	25
Plutarchus, <i>Gracchus</i> , 7	26
C. Iulius Caesar (100-44 v.C.): over het bouwen van een brug	26
Pons Fabricius	27
Le Pont Flavien en de Via Julia Augusta	28
De boog van Germanicus, Saintes	29
Kadaster van Orange	30
Kadaster van Verona (40-30 v.C.)	31
Cultuurhistorische aspecten van de Romeinse wegen	32
Tertullianus, <i>De anima</i> , 30, 3.....	32
Martialis, <i>Epigr.</i> , III, 4.....	32
Plinius Minor, <i>Epistulae</i> , VIII, 20-1-4	32
Lord Byron (1788–1824).....	33
Johann Wolfgang von Goethe, <i>Italienische Reize</i>	35
Louis Couperus, <i>Reisimpressies</i> , 1894.....	35
Bertus Aafjes.....	37
Rosalía de Castro	37
Michaël Vandebriël.....	38
I. Bibliografie.....	39
Vertalingen	39
Literatuur (in chronologische volgorde).....	39

INLEIDING

*'Ik kende elke mijl van onze wegen, het
schoonste geschenk misschien dat Rome
de aarde gedaan heeft,'*

keizer Hadrianus (Marguerite Yourcenar,
1977, Hadrianus' gedenkschriften,
Amsterdam, 116)

De Romeinen slaagden er in een voor die tijd schitterend en complex netwerk van (water)wegen uit te bouwen dat Rome verbond met de verste uithoeken van het Romeinse Rijk. Door heel het rijk telde het nagenoeg 120.000 kilometer. Men spreekt in dat verband trouwens terecht van militaire wegen. Van de grote heerbanen bleven vaak spectaculaire stukken bewaard. Van andere wegen bleven echter maar weinig restanten in hun 'oorspronkelijke' landschappelijke toestand over.

Over dat immense wegennet worden veel vragen gesteld: "Welk zijn de grote, historische heerbanen? Hoe zag het Romeinse wegennet in België er uit? Hoe werden die wegen aangelegd? En hoe bouwden ze bruggen over rivieren en beken? Wie stapten of reden met hun karren over die wegen? Welke invloed hadden die wegen op het landschap en het ontstaan van de steden? Wat gebeurde er met de wegen na de val van het West-Romeinse Rijk?"

Tongeren was het belangrijkste knooppunt van het Romeinse wegennet in België. Wellicht de mooist bewaarde segmenten van Romeinse heerbanen in Vlaanderen liggen tussen Tienen, Tongeren en Maastricht. Zij vormen samen een min of meer aaneensluitend archeologisch relict.

Het is belangrijk dat wij de stukken van de Romeinse wegen die ons nog resten met zorg bewaren. Hun cultuur-historische rol kan immers moeilijk overschat worden. Zij verwijzen immers naar verhalen en legenden die deel zijn gaan uitmaken van ons collectief geheugen. Tegelijk hebben zij invloed uitgeoefend op de literatuur, de kunstgeschiedenis, het religieuze leven en de uitwisseling van nieuwe ideeën.

DE WEG VAN HERAKLES

APOLLODORUS, BIBLIOTHECA, II, 5, 10 (°CA. 180 V.C.)

Als tiende werk werd hem (Hercules) opgedragen de koeien van Geryon uit Erythië te halen.¹ Erythië nu was een eiland bij de oceaan; het heet nu Gadira (Cadiz). Dit eiland werd bewoond door Geryon, zoon van Chrysaor bij Callirrhoe, dochter van Oceanus. Hij had het lichaam van drie samengegroeide mannen die bij het middel in één geheel verenigd waren, maar bij de flanken en dijen in drieën gedeeld. Hij bezat rode koeien, waarvan Eurytion de herder was en Orthus, de tweekoppige jachthond, verwekt door Typhon op Echidna, de waakhond. Toen hij door Europa reisde om de koeien van Geryon te halen, vernietigde hij vele wilde dieren en zette voet aan wal in Libië, en op weg naar Tartessus richtte hij als teken van zijn reis twee pilaren tegenover elkaar op bij de grenzen van Europa en Libië. Maar omdat hij tijdens zijn reis door de zon werd verhit, boog hij zijn boog naar de god, die hem uit bewondering voor zijn standvastigheid een gouden bokaal gaf waarmee hij de oceaan overstak. En toen hij Erythië had bereikt, verbleef hij op de berg Abas. Maar de hond, die hem opmerkte, stormde op hem af; maar hij sloeg hem met zijn knots, en toen de herder Eurytion de hond te hulp schoot, doodde Hercules ook hem. Maar Menoetes, die daar de koeien van Hades weidde, berichtte aan Geryon wat er gebeurd was, en hij, die met Hercules bij de rivier Anthemus kwam, terwijl hij de koeien wegdreef, ging met hem de strijd aan en werd doodgeschoten. En Hercules, die de koeien in de bokaal opsloeg en naar Tartessus voer, gaf de bokaal terug aan de Zon.

En door Abderia kwam hij in Ligurië, waar Ialebion en Dercynus, zonen van Poseidon, probeerden hem van de koeien te beroven, maar hij doodde hen en ging verder door Tyrrenia (Plaine de la Crau tussen Arles en Marseille). Maar bij Rhegium brak een stier los en zwom haastig de zee in naar Sicilië, en nadat hij door het naburige land was getrokken dat sindsdien Italië wordt genoemd, omdat de Tyrreense bevolking de stier Italus noemde, kwam hij bij de vlakte van Eryx, die over de Elymi heerste. Eryx nu was een zoon van Poseidon, en hij vermengde de stier met zijn eigen kuddes. Hercules vertrouwde dus de koeien toe aan Hephaestus en ging snel op zoek naar de stier. Hij vond hem in de kudde van Eryx, en toen de koning weigerde hem over te geven tenzij Hercules hem zou verslaan in een worstelpartij, sloeg Hercules hem driemaal, doodde hem tijdens het worstelen, en nam de stier mee en dreef hem met de rest van de kudde naar de Ionische Zee. Maar toen hij bij de kreken van de zee kwam, trof Hera de koeien met een horzel, en zij verspreidden zich tussen de bergen van Thracië. Hercules zette de achtervolging in, en toen hij er een paar gevangen had, dreef hij ze naar de Hellespont; maar de rest was voortaan wild. Toen Hercules de koeien met

moeite verzameld had, verweet hij de rivier de Strymon, en terwijl die voorheen bevaarbaar was geweest, maakte hij haar onbevaarbaar door haar met rotsen te vullen; en hij bracht de koeien over en gaf ze aan Eurystheus, die ze aan Hera offerde.

STRABO, GEOGRAPHICA, IV, 1, 9

De [kust] strekt zich uit van deze [laatste stad = Marseille] tot aan de rivier de Var en de Liguriërs die er vlakbij wonen. Daar liggen de Massiliaanse steden Tauroentium (Taurenti), Olbia (Eoube), Antipolis (Antibes), Nicæa (Nice) en de zeehaven van Augustus Caesar, Forum Julium (Fréjus) genaamd, die gesitueerd is tussen Olbia en Antipolis op zowat 600 stadia (114 km) van Marseille. De Var ligt tussen Antipolis en Nicæa; van de ene ongeveer 20 stadia (3,8 km) verwijderd, van de andere ongeveer 60 (11,4 km). ... Want deze [regio] is van nature bergachtig en versterkt. In de omgeving van Marseille is er een aanzienlijke vlakte. Wanneer je echter oostwaarts gaat, wordt het land zo ingesloten door de bergen dat er nauwelijks voldoende weg overblijft voor een passage langs de kust.

POLYBIUS, III, 39¹

"Van de Zuilen tot aan Carthago Nova is de afstand drieduizend stadiën en daarvandaan begon Hannibal aan zijn mars naar Italië. Van deze stad tot aan de Ebro is de afstand zesentwintighonderd stadiën en daarvandaan tot Emporiae zestienhonderd stadiën en vanaf de stad Emporiae tot <...> ongeveer zeshonderd stadiën. Vandaar tot aan het punt waar men de Rhône oversteekt ongeveer zestienhonderd stadiën. Deze route is tegenwoordig door de Romeinen zorgvuldig naar aantal passen uitgemeten en om de acht stadiën gemarkeerd met mijlstenen. Trekt men na de oversteek van de Rhône langs de rivier zelf in de richting van haar bronnen tot de pas van de Alpen die naar Italië voert, dan is de afstand veertienhonderd stadiën. "

AMMIANUS MARCELLINUS XV, 10, 8-9

En hoewel deze weg die ik heb beschreven de middelste is, de kortste weg en de meest bezochte, zijn er ook andere die lang daarvoor in verschillende tijden zijn aangelegd. De eerste daarvan bouwde de Thebaanse Hercules bij de Maritieme Alpen, toen hij op zijn gemak reisde om Geryon en Tauriscus te vernietigen, en gaf ze

¹ Vert. Wolter Kassies

de naam Graische Alpen. En op dezelfde manier wijdde hij het fort en de haven van Monaco aan zijn blijvende herinnering.

ALLE WEGEN LEIDEN NAAR ROME

“Mille viae ducunt hominem per saecula Romam” – “Duizend wegen leiden de mens door de eeuwen heen naar Rome”.

Deze woorden van de cisterciënzer monnik Alaunis de Insulis omstreeks 1200 lijken een boutade, maar de eigenlijke betekenis ervan wordt meteen duidelijk wanneer men de kaart van de Romeinse wegen voor zich heeft.

Rome was een wegenknooppunt van eerste orde. In 20 v.C. liet de keizer op het Forum Romanum in Rome het miliarium aureum, een gouden mijlpaal plaatsen. Het beeld van Rome, als middelpunt van het Romeinse Rijk, moest voor Augustus aanschouwelijk zijn. Daarmee gaf hij het punt aan waar alle Romeinse wegen zouden beginnen. Op deze marmeren zuil, met brons en goud bekleed stonden de voornaamste Italiaanse steden met hun afstanden. De pilaar is verloren gegaan, maar een restant van de voet is opgegraven. Vermoedelijk was het een achthoekige marmeren pilaar met bladgoud bekleed.

SICULUS FLACCUS, DE CONDICIONIBUS AGRORUM, 109, 19-111

De Romeinse wegen vertonen naar gelang hun belang een grote diversiteit. De landmeter Siculus Flaccus deelde de wegen tijdens de 1ste eeuw n.C. in drie categorieën in, met name de viae publicae, de viae vicinales en de viae privatae. Siculus Flaccus schreef hierover een fundamentele tekst die een duidelijke hiërarchie binnen de wegen vastlegt en tegelijk de verantwoordelijken voor de aanleg en het

onderhoud ervan aanduidt. Ook Ulpianus maakt in de Digestae dat onderscheid.

Want er zijn de viae publicae, aangelegd met publieke middelen en die de namen van de personen die ze hebben aangelegd, dragen. Deze wegen staan onder toezicht van curatoren en worden door ondernemers aangelegd. En voor sommige vordert men tijdelijk een vastgestelde som van de eigenaars.

Daarnaast zijn er de viae vicinales, die zich van de hoofdweg aftakken, door het platteland lopen en vaak leiden naar andere openbare wegen. Ze worden aangelegd door de pagi, dat wil zeggen door de magistraten van de pagi, die meestal van de eigenaars de noodzakelijke onderhoudswerkzaamheden eisen of liever aan elke eigenaar de zorg toewijzen om het deel van de weg te onderhouden dat zijn domein passeert. Toegang tot al deze wegen is gratis.

Ten slotte zijn er wegen door particuliere landerijen die niet aan iedereen toegang moeten bieden, maar alleen aan diegenen die ze nodig hebben om hun velden te bereiken. Deze wegen vertrekken vanuit de viae vicinales. Soms sluiten ze ook aan op gemeenschappelijke paden die eigendom zijn van twee eigenaren en die ermee hebben ingestemd om ze op de grens van hun landgoederen te leggen en ze op gemeenschappelijke kosten te onderhouden.

Kortom, de openbare wegen, de lokale wegen en, onder de particuliere wegen, deze die toehoren aan twee eigenaren, vallen samen met grenzen. Deze wegen zijn echter niet aangelegd om als grenzen te dienen, maar om verkeer mogelijk te maken.

SUETONIUS, AUGUSTUS, 49, 3.²

Op grond van onderstaande passus in de Augustus-biografie van Suetonius stelt zich de vraag naar de verhouding tussen de **viae militares** en **viae publicae**. De biografie vermeldt in de context van diens militaire hervormingen dat de princeps op regelmatige afstanden langs de viae militares van het rijk koeriers plaatste met het doel sneller informatie tussen de provincies en Rome te kunnen uitwisselen. Hierdoor legt Suetonius een onmiddellijk verband tussen het functioneren van leger en administratie enerzijds en de viae publicae anderzijds. Historici nemen daarom aan dat de viae militares

² vert. D. Den Hengst

een bijzondere invulling waren van de viae publicae vanwege hun specifiek militair-strategische karakter.

En om er voor te zorgen dat de berichten over de ontwikkelingen in alle provincies hem sneller en directer bereikten, posteerde hij aanvankelijk jonge mannen op geringe afstanden van elkaar langs de heerbanen, en maakte hij later gebruik postkoetsen. Dat laatste leek handiger, omdat men boodschappers die brieven van de plaats van verzending naar hun bestemming brengen zonder te worden afgelost, zo nodig ook om inlichtingen kan vragen.

HORATIUS, SATIRE I, 5 OVER DE VIA APPIA³

Reisimpressies of reisverslagen bleven nauwelijks bewaard. Een uitzondering daarop vormt een satire van de dichter Horatius. In 37 v.Chr. reisde hij in het kader van een diplomatieke missie samen met Vergilius en Maecenas van Rome over de Via Appia naar Brindisi. Dertien dagen waren zij onderweg. Het waren vooral zijn eigen belevenissen die Horatius in dit gedicht schilderde in plaats van de steden en plekken die het reisgezelschap aandeed. In zekere zin kunnen wij hier ook de beschrijving van Griekenland door Pausanias vermelden. Zijn *Ἑλλάδος περιήγησις* (*Hellados periègèsis*) is geschreven in de vorm van een reis met allerlei gegevens, zoals geschiedenis, topografie, anekdoten over zeden, gebruiken en mythologie, van de streken die hij had bezocht.

*Na mijn vertrek uit Rome overnachtte ik
te Aricia in een pension, met Heliodorus,
de allerknappste retor. Toen op naar Forum Appi,
propvol matrozen en krenterige kasteleins.
Wij namen lui twee dagen waar in sportieve kleren
men één dag over doet; de weg maakt minder moe
als je geen grote haast hebt. Vanwege het slechte water
liet ik mijn maag maar knorren en wachtte ongeduldig
tot mijn gezelschap klaar was. Reeds spreidt de nacht haar schaduw
over de aarde uit, strooit sterren langs de hemel,
als scheepslui tegen slaven, slaven tegen scheepslui*

³ vert. Piet Schrijvers

gaan foeteren: 'Hierheen!', 'Je laadt driehonderd man',
'Genoeg!' Men laat betalen, spant de ezel in,
een heel uur is voorbij. Vervloekte muggen, kikkers
verdrijven onze nachtrust. Als scheepslui, passagiers,
zat van de zure wijn, om het hardst hun verre liefde
bezongen hebben, slapen de moede reizigers
tenslotte in. De schipper laat de ezel grazen,
bindt touwen aan een steen en snurkt lui op zijn rug.
Het is al dag als wij bemerken dat het bootje
niet meer vooruitgaat, tot een driftkop op de wal springt
en ezel en schipper afrost met zijn wilgenknuppel.
Pas tegen tien uur 's ochtends worden wij uitgeladen,
wassen gezicht en handen, Feronia, met Uw water,
ontbijten, kruipen drie mijl voorwaarts, naderen
het op de witte rotsen gebouwde stadje Anxur.
Hier zou mijn beste vriend Maecenas komen en
Cocceius, beiden gezant met een bijzondere opdracht,
gewend vervreemding tussen vrienden bij te leggen;
ik heb mijn zwakke ogen hier maar dichtgezaafd.
Intussen was Maecenas aangekomen met
Cocceius en Cápito Fonteius, op en top
een heer geworden, tevens Antonius' grootste vriend.
Graag gaan we weg uit Fundi, waar Luscus praetor is,
en lachen om die dwaze klerk in ambtsgewaad:
toga met brede purperzoom en wierookvat.
Dan stoppen wij vermoeid in de stad van de Mamurra's;
Murena biedt zijn huis aan, Capito zijn keuken.
De dag die daarna aanbreekt, is veruit de mooiste:
Vergilius, Plotius, Varius rennen in Sinuessa
mij tegemoet, de trouwste kameraden van
de hele wereld, en mijn allerbeste vrienden.
Wat een omhelzingen en blijdschap bij dit weerzien!
Voor wie bij zijn verstand is, gaat vriendschap boven alles.
Bij de Campaanse brug bood ons een kleine villa
een onderdak en het verplichte hout en zout.
Dan laadt men snel in Capua de ezels af,
Maecenas gaat aan sport doen, Vergilius en ik
gaan slapen; men balt niet graag met zwakke maag en ogen.
Daarna zijn we te gast in Cocceius' volle villa,
boven de kroegenbuurt in Caudium. En nu,
Muze, verhaal mij de strijd van Messius Cicirrus en
de clown Sarmentus en van wie zij beiden stamden.
Het edel voorgeslacht van Messius was Oscisch,
Sarmentus' meesteres is nog in leven. Telgen

van dergelijke afkomst betraden toen het strijdperk.
Sarmentus start de aanval: 'Jij lijkt op een wild paard'.
(Wij lachen, Messius zegt: 'akkoord' en schudt zijn hoofd.)
'Als uit jouw voorhoofd niet de hoorn was gezaagd,
wat zou je dan niet doen? Je dreigt al zonder hoorns';
een litteken ontsierde links zijn behaarde tronie.
Na vele grappen op zijn Campaanse wrattenkop
vroeg hij hem de Cyclopendans eens uit te voeren:
hij had geen masker of tragedie-laarzen nodig.
Cicirrus diende hem fors van repliek en vroeg
of hij zijn ketting al gewijd had aan de Laren;
als klerk had hij toch evenzeer een slavenbaan;
waarom was hij ooit weggevlucht, één pondje meel
was voor zo'n magere en kleine dwerg genoeg.
Die maaltijd hebben wij met veel plezier gerekt.
Wij reisden hiervandaan rechtstreeks naar Beneventum.
Bij het braden van de lijsters raakte de brave waard
bijna in brand; de oude keuken vatte vlam
en snel begon Vulcanus aan het dak te likken.
Je kon toen zien hoe gasten, slaven, hongerig,
bevreesd hun maaltijd redden en allen wilden blussen.
Vanhier begon Apulië zijn bekende bergen
aan mij te tonen. Wij waren in de droge wind
er nooit omhoog gekropen als niet bij Trivicum
een villa ons ontvangen had waar natte takken
en bladeren in het vuur de ogen deden tranen.
Ik, grote dwaas, heb er tot middernacht gewacht
op een onbetrouwbaar meisje; vervuld van mijn verlangen
slaap ik tenslotte in en door een natte droom
heb ik mijn nachtgewaad en onderbuik bevuild.
Wij rijden daarna vier en twintig mijl in koetsen
en blijven in een stadje dat niet in een vers past;
het onderscheidt zich hierdoor dat iets doodgewoons
als water er verkocht wordt; het heeft heel lekker brood
dat een ervaren reiziger pleegt in te slaan,
want in Canusium, de stad van Diomedes,
is het steenhard en water is er even schaars.
Daar scheidde een trieste Varius van zijn droeve vrienden.
Wij kwamen toen vermoeid in Rubi aan; de weg
was lang geweest en slecht geworden door de regen.
Het weer werd beter maar de weg nog slechter tot
het visrijk Bari. Gnatia, geen favoriet
bij waternimfen, liet ons lachen, want het wou
ons overtuigen dat wierook zonder vuur kan smelten.

Dat moet de god Apelles maar geloven en ik niet: ik leerde dat de goden onbezorgd zijn en dat de wonderen van de natuur niet grimmig door goden uit het hemelhuis gezonden worden. Brundisium besloot de lange reis en dit gedicht.

PROCOPIUS, DE BELLO GOTHICO, 1, 14, 6, 11

Diodorus van Sicilië (ca. 90-ca. 30 v.Chr.) noemde de Via Appia een onsterfelijk monument.⁴ In de zesde eeuw voegde de geschiedschrijver Procopius van Caesarea (500-565 n.Chr.) daar nog aan toe:⁵

'Zonder zware bepakking kan men de Via Appia in vijf dagen helemaal aflopen. Deze weg verbindt Rome met Capua. Hij is zo breed dat twee elkaar tegemoetkomende wagens elkaar kunnen passeren en geldt als een van de voornaamste bezienswaardigheden ter wereld. Alle steen, met name molensteen, die van nature hard is, liet Appius op grote afstand uithakken en hiernaartoe transporteren, want deze steensoort wordt in de omgeving niet aangetroffen. Hij liet die stenen eerst glad en vlak maken, daarna in veelhoekige vormen houwen en vervolgens aaneenvoegen zonder gebruik van kleine steentjes of wat dan ook ertussen. Zij liggen zo stevig tegen elkaar aan met zo volmaakt aangesloten voegen, dat wie ernaar kijkt, gelooft dat ze niet door mensen aaneengesloten zijn maar van nature tegen elkaar zijn gegroeid. Zelfs na zo lange tijd, waarin de weg door zovele wagens en dieren van allerlei soort dag in dag uit is gebruikt, zijn de stenen in hun voegen nog volstrekt niet van elkaar losgeraakt en is er niet één van die stenen weg- of uitgesleten; ze hebben zelfs hun glans nog helemaal behouden. Zo ziet de Via Appia er tegenwoordig uit.'

STRABO, GEOGRAPHICA, IV, 6, 11

Strabo, de Griekse geograaf en tijdgenoot van Augustus, vermeldt in de onderstaande notitie hoe de omvangrijke wegeaanleg van M. Vipsanius Agrippa in de Tres Galliae er uit zag en waarom hij Lyon als voornaamste knooppunt koos.

Lugdunum (Lyon) ligt in het midden van het land, als het ware een akropolis, niet alleen omdat de rivieren daar samenkomen, maar ook omdat het zich kort bij alle

⁴ Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, 20, 36.

⁵ vertaling C. van Tilburg, 2005, 28.

delen van het land bevindt. En het was om deze reden dat Agrippa in Lugdunum begon toen hij zijn wegen aanlegde – die door het Cemmenus-gebergte (Cevennen) loopt tot aan de Santoni en Aquitania, en die leidt naar de Rijn, en, een derde, die naar de oceaan leidt (degene die door het land van de Bellovaci en de Ambiani loopt); en, een vierde, die leidt tot de streek van Narbonne en de kust van Massilia (Marseille). En er is ook opnieuw in de Poeninus (Vallais) zelf (als je links Lugdunum verlaat en het land dat erboven ligt) een zijweg die, nadat je de Rhodanus (Rhône) of het meer van Lemenna (Léman-meer) bent overgestoken, leidt naar de vlaktes van de Helvetii. Vandaar is er een pas door de Jura-berg naar het land van de Sequani en ook naar dat van de Lingones. Bovendien vertakken de tracés door deze landen zich in beide richtingen - zowel in de richting van de Rijn als in de richting van de oceaan.

AUSONIUS(365/368), MOSELLA, 1-19⁶

Een impressie van een reis naar Trier en de Moezelstreek vind je in Ausonius' Mosella. Het is weliswaar geen reisverslag in de echte zin van het woord, maar het geeft wel een zeker idee. In de eerste verzen beschrijft de dichter uit Bordeaux enkele etappes van zijn tocht:

*Ik was de snelle Nahevliet vol nevels
voorbij, verbaasd over de nieuwe wallen
die men het oude Bingen had gegeven.
Ooit werden hier de Galliërs zo zwaar
verslagen als bij Cannae de Romeinen
en in de velden rust nog steeds een schare
van krijgers hulpeloos en onbeweend.
Vandaar nam ik de weg die eenzaam voert
door woud en wildernis en zag geen spoor
van werk van mensenhand. Ik kwam langs Kirchberg,
Een dorre plek tussen verdroogde akkers,
en langs het tochtige Tabernae waar
het water eeuwig welt. Ik kwam voorbij
gebied dat kort voordien was toegewezen
aan boeren uit het land van Sarmaten.
En eindelijk, in Belgisch grensgebied,
ontwaarde ik de wijdvermaarde vesting*

⁶ Vert. P. Lateur

van de vergoddelijkte Constantijn:
Neumagen.

PROCOPIUS VAN CAESAREA (500-565 N. CHR.), DE BELLO GOTHICO, 1, 14, 6, 11⁷

Over de Via Appia schrijft de vroeg-Byzantijnse schrijver Procopius het volgende:

"Zonder zware bepakking kan men de Via Appia in vijf dagen helemaal aflopen. Deze weg verbindt Rome met Capua. Hij is zo breed dat twee elkaar tegemoetkomende wagens elkaar kunnen passeren en geldt als één van de voornaamste bezienswaardigheden ter wereld. Alle steen, met name molensteen, die van nature hard is, liet Appius op grote afstand uithakken en hiernaartoe transporteren, want deze steensoort wordt in de omgeving niet aangetroffen. Hij liet die stenen eerst glad en vlak maken, daarna in veelhoekige vormen houwen en vervolgens aaneenvoegen zonder gebruik van kleine steentjes of wat dan ook ertussen. Zij liggen zo stevig tegen elkaar aan met zo volmaakt aangesloten voegen, dat wie ernaar kijkt, gelooft dat ze niet door mensen aaneengesloten zijn maar van nature tegen elkaar zijn gegroeid. Zelfs na zo lange tijd, waarin de weg door zovele wagens en dieren van allerlei soort dag in dag uit is gebruikt, zijn de stenen in hun voegen nog volstrekt niet van elkaar losgeraakt en is er niet één van die stenen weg- of uitgesleten; ze hebben zelfs hun glans nog helemaal behouden. Zo ziet de Via Appia er tegenwoordig uit."

NICOLAS BERGIER, (1567-1623)

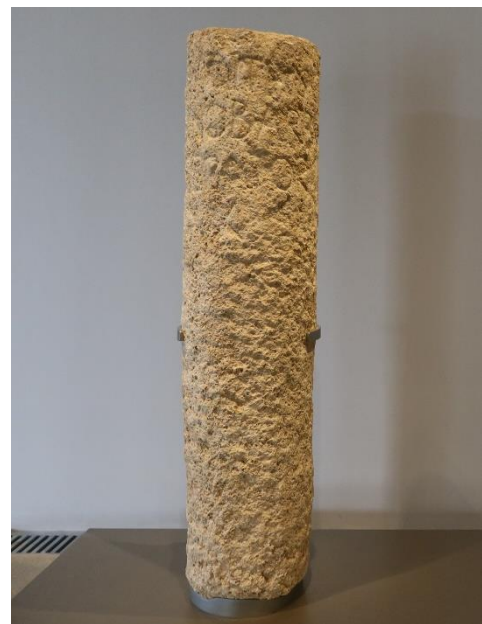
⁷ C. van Tilburg, 2005, 28

Over het gebruik van de naam Chaussée Brunehaut schreef Nicolas Bergier, (1567-1623) een kritische notitie in in het 26ste hoofdstuk 'De l'histoire fabuleuse des Chaussées de Brunehault en la Gaule Belgique' van zijn Histoire des Grands Chemins de l'Empire Romain. Het werk verscheen in 1622 in Parijs verscheen. In de heruitgave van 1728 werd voor de eerste maal een grafische reproductie van de Peutingerkaart toegevoegd.

"Als er een provincie van het oude Romeinse rijk is, waar de grote wegen die ze hebben gemaakt nog steeds compleet lijken, dan is het vooral ons Gallia Belgica, waar de genoemde wegen door iedereen worden herkend, onder de naam Chaussées de Brunehault, ... Over het onderwerp ervan zijn talrijke verhalen gemaakt voor het plezier, zowel schriftelijk als mondeling. Zij komen niet goed overeen en stroken nog minder met de waarheid van de geschiedenis. Nu, degenen die erover schreven, beweren dat de genoemde wegen een realisatie zijn van een oude koning der Belgen, genaamd Brunehaldus. En degenen die er gewoonlijk over spreken, zijn volgens een zekere traditie van mening dat het koningin Brunehault is, de echtgenote van Sigebert, de koning van Austrasië, die ze heeft laten aanleggen."

MIJLPAAL VAN CN. DOMITIUS AHENOBARBUS

De Via Domitia⁸ in Zuid-Frankrijk werd aangelegd door Cn. Domitius Ahenobarbus, in 118 v.Chr. stichter van Narbonne en eerste gouverneur van Gallia Transalpina. De Via Domitia verbond Italië met Spanje. In Nîmes bleef de weg bewaard ter hoogte van de Porte d'Auguste, waardoor de reiziger vanuit het oosten in de stad arriveerde. In Narbonne sloot de Via Domitia aan op de Via Aquitania, die zich via Toulouse en Bordeaux naar de Atlantische

⁸ P.A. Clement & A. Peyre, 1991; P.A. Clement, 2005; A. Bertrand, 2006.

kust richtte. Het is Cn. Domitius Ahenobarbus die zijn naam aan de weg gaf. In 1949 bevestigde de vondst van een mijlpaal in Treilles (Aude) het ontstaan van de weg. Het opschrift luidde:

Cn(aeus) Domitius Cn(aei) f(ilius) / Ahenobarbus / imperator / XX

MIJLPAAL VAN DESVRES

Imp(eratori) Caes(ari) L(ucio) Sept(imio) Sever/o Pio Perti(naci) Aug(usto), Arabic(o) / Adiab<e>(nico), Part(hico) Max(imo), P(atri) P(atriciae), co(n)s(uli) III / et Imp(eratori) Caes(ari) M(arco) Aur(elio) Anto/<n>ino Pio Fel(ici), co(n)s(uli) et L(ucio) / Sept(imio) Getae [nob(ilissimo) Cae]s(ari), a [Tar(venna) XIV I(eugas)].

Aan Imperator Caesar Lucius Septimius Severus Pius Pertinax Augustus, Arabicus, Adiabenicus, Parthicus Maximus, vader des vaderlands, consul voor de 3de keer, en aan Imperator Caesar Marcus Aurelius Antoninus Pius Felix, consul, en aan Lucius Septimius Geta, de zeer nobele Caesar. Vanaf Thérouanne XIV leugae.

DE MIJLPALEN VAN HET WATERINGSE VELD (151-250)

De mijlpalen van het Wateringse Veld zijn van vier verschillende keizers afkomstig en beslaan een periode van bijna honderd jaar. De

eerste mijlpaal is gewijd aan Antoninus Pius en kan in 151 worden gedateerd. De tweede is gewijd aan Caracalla (212/213) , de derde aan Gordianus II (242/244) De laatste mijlpaal is gewijd aan keizer Decius en dateert uit 250. De Romeinse weg moet belangrijk zijn geweest, zo belangrijk dat de stedelijke overheid van het Municipium Aelium Cananefatium (Voorburg) bijzondere inspanningen leverde om deze in goede staat te houden.

Mijlpaal van Antoninus Pius

De oudste paal is in 151 geplaatst tijdens de regering van Antoninus Pius. De paal is goed bewaard gebleven en de inscriptie is nog grotendeels intact;

IMP(eratori) CAES(ari) DIVI / HADR(iani) FIL(io) DIVI TRAI(ani) / PARTHIC(i) NEPOTI / DIVI NERVAE PRO / NEPOTI T(ito)AEL(io) HADR(iano) / ANTONINO AUG(usto) PIO / PONT(ifici) MAX(imo) TRIB(unicia) POTEST(ate) / XIII IMP(eratori) II CO(n)S(uli) IIII / A M(unicipio) A(elio) C(ananefat(i)um).MP IIII

Aan Imperator Caesar, zoon van de vergoddelijkte Hadrianus, kleinzoon van de vergoddelijkte Traianus Parthicus, achterkleinzoon van de vergoddelijkte Nerva, Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, opperpriester, bekleed met de tribunicia potestas voor de 14de keer, opperbevelhebber voor de 2de maal, consul voor de 4de maal. vanaf Municipium Aelium Cananefat(i)um 4 mijlen

Mijlpaal van Caracalla

De tweede paal werd in 212 of 213 geplaatst tijdens de regering van Caracalla.

IMP(erator) CAES(ar) / DIVI SEPTIMI / SEVERI PII ARABICI / ADIABENICI PARTHI / CI.MAX(imi) BRITANICI / MAX(imi) FILIVS / M.AVR(elius) ANTONINVS / PIVS F(elix) AUG(ustus) PARTHICVS / MAXIM(us) BRITANICVS / MAXIM(us) PONT(ifex) MAXIM(us) / ... MILIA PASS IIII.

Aan Imperator Caesar, zoon van de vergoddelijkte Septimius Severus, Pius, Arabicus, Adiabenicus, Parthicus Maximus, Britanicus Maximus, Marcus Aurelius Antoninus Pius, Felix, Parthicus Maximus, Britannicus Maximus, opperpriester

Mijlpaal van Gordianus III

De derde paal werd waarschijnlijk tussen 242 en 244 geplaatst tijdens de regering van Gordianus III.

IMP(eratori) CAES(ari) / MARCO ANTONIO / GORDIANO PIO / FELICI INVICTO / AVG(usto) PONTIF(ici) MAX(imo) / TRIB(unicia) POTES(tate) CO(n)S(uli) / De rest van de tekst is nagenoeg onleesbaar.

Aan Imperator Caesar Marcus Antonius Gordianus, Pius, Felix, de onoverwinnelijke Augustus, opperpriester, volkstribuun, consul

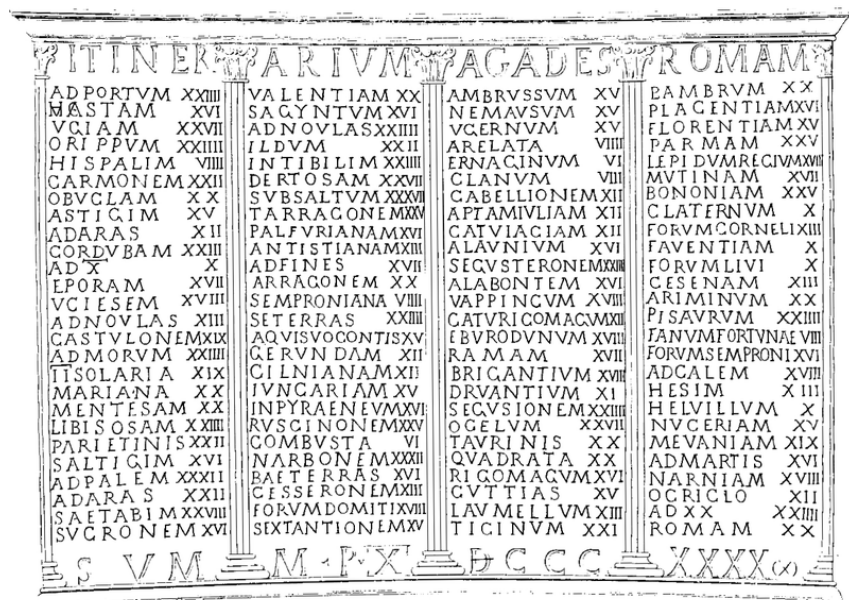
Mijlpaal van Decius

De laatste paal is in 250 geplaatst tijdens de regering van Decius. Deze mijlpaal is redelijk goed bewaard gebleven en de inscriptie is nog leesbaar;

IMP(eratori) CAES(ari) C(aio) MESSIO / QVINTO TRAIANO / DECIO PIO FELIC(i) INVI / C(to) AVG(usto) PONT(ifici) MAX(imo) / TRIB(unicia) POTES(tate) CO(n)S(uli) II P(atrici) P(atriciae) / PROCO(n)S(uli) CANANEFATES / AB CIVITATE LEVG(ae)

Voor Imperator Caesar Gaius Messius Quintus Traianus Decius, de vrome, de gelukkige, de onoverwinnelijke, Augustus, opperpriester, volkstribuun, consul voor de 2de maal, vader des vaderlands proconsul, (hebben) de Cananefaten (deze paal opgericht). Vanaf de civitashoofdstad ... leugae.

BEKERS VAN VICARELLO, 1STE EEUW N.C.

DE OUDSTE WEG DOOR VLAANDEREN

HET ITINERARIUM VAN TONGEREN

De zogenoemde mijlpaal van Tongeren verdient bijzondere aandacht. Deze achthoekige zuil van zwarte kalksteen werd in 1817 tijdens wegwerkzaamheden bij de Sint-Truiderpoort in het centrum van de huidige stad ontdekt. In zekere zin illustreert hij het belang van deze stad als wegenknooppunt. Zijn ontdekking in een voormalige civitatis-hoofdstad is in die context geen verrassing. Het itinerarium is sterk fragmentarisch. Van het oorspronkelijk octogonaal prisma steen bleven slechts drie zijden gedeeltelijk bewaard. De tekst is dus niet compleet. Onder meer het tekstgedeelte met de vermelding van de keizer ontbreekt volledig.

Zijde 1:

[Bonna] I(eugae) XI

Bonn 11 leugae

[Rigo]magus I(eugae) VIII

Remagen 9 leugae

[Antu]nnacum I(eugae) VIII

Andernach 8 leugae

[Conf]luentes I(eugae) VIII

Koblenz 8 leugae

[Bo]udobriga I(eugae) VIII

Boppard 8 leugae

[Vo]solvia I(eugae) VIII

Oberwesel 8 leugae

[B]ingium I(eugae) VIII

Bingen 8 leugae

[Mo]gontiac(um) I(eugae) XII

Mainz 12 leugae

[Bu]conica I(eugae) VIII

9 leugae

[Borb]etomag(us) of [Borb]itomag(us) l(eugae) XI Worms 11 leugae

Zijde 2:

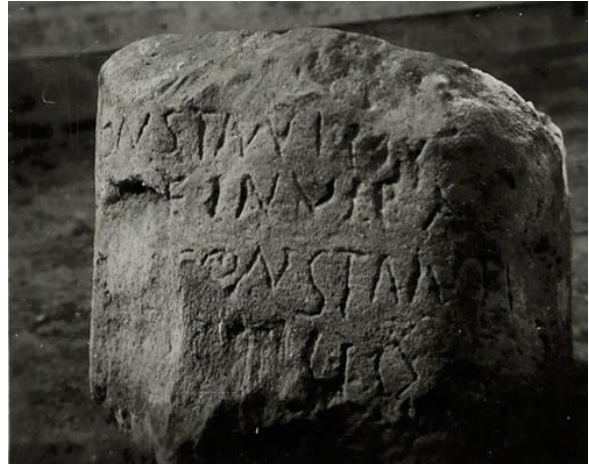
<i>[] l(eugae) XV</i>	<i>15 leugae</i>
<i>[Nov]iomag(us) l(eugae) XV</i>	<i>La Noue Maga (?) 15 leugae</i>
<i>Durocorter(um) l(eugae) XII</i>	<i>Reims 12 leugae</i>
<i>Ad Fines l(eugae) XII</i>	<i>Fismes 12 leugae</i>
<i>Aug(usta) Suessionum</i>	<i>Soissons</i>
<i>l(eugae) XII</i>	<i>12 leugae</i>
<i>Isara l(eugae) XVI</i>	<i>Oise 16 leugae</i>
<i>Roudium l(eugae) VIII</i>	<i>Roye 9 leugae</i>
<i>Seeviae of Sefulae l(eugae) VIII</i>	<i>8 leugae</i>
<i>Samarabriva</i>	<i>Amiens (?) leugae</i>
<i>l(eugae)</i>	

Zijde 3:

<i>Item</i>	
<i>a Cas</i>	<i>Kassel</i>
<i>tello</i>	
<i>Fines Atrebatu[m]</i>	<i>grens van de Atrebaten</i>
<i>l(eugae) XIII</i>	<i>14 leugae</i>
<i>Nemetac(um) l(eugae) []</i>	<i>Arras (?) leugae</i>
<i>Item</i>	
<i>a Ba[gaco]</i>	<i>Bavay</i>

MIJLPALEN VAN EYGELSHOVEN

De mijlpalen stammen uit de tijd van keizer Constantijn de Grote (306-312). Zij waren ingemetseld in de fundamenteën van de lokale kerk en werden tijdens de restauratie van 1939 verwijderd. De teksten waren identiek, maar bleven erg fragmentarisch bewaard:

*Imp(eratori) C[aes(ari) Fl]av(io) / Val(erio) Con[st]an/tino pi[o fel(ici) / inv]inct(o)
Aug(usto) / divi Constanti / p(ii) f(elicis) Aug(usti) / filio]*

*[Imp(eratori) Caes(ari) Flav(io) / Val(erio)] / Constantino / p[io] fel(ici) invinct(o)
<Aug(usto)> / [divi] Constanti / [p(ii) f(elicis) Aug(usti)] filio*

Aan Imperator Caesar Flavius Valerius Constantinus, de vrome, de gelukkige, de onoverwinnelijke Augustus, zoon van de goddelijke Constans, de vrome, de gelukkige Augustus.

MIJLPAAL VAN PÉRONNES

*[IMP(eratori)]/ CAES(ari) T(ito)/ [AE]LIO HADR/IANO
ANT/ONINO AVG(usto)/ PIO P(atri) P(atriae) A BA/G(aco)
NER(viorum) M(ilia) P(assuum) XXII*

Aan Imperator Caesar Titus Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius, vader van het vaderland. Van Bavay van de Nerviërs, 22 mijl.

TACITUS, HISTORIAE, 4, 79.

Tacitus beschrijft hoe de legio XIV tijdens de Batavenopstand (69-70 n.C.) tegen Civilis optrekt:

‘terrestri itinere ... in Nervios Tungrosque’ – ‘over land door het stamgebied van de Nervii en de Tungri’.

JOCUNDUS (CA. 1030 – CA. 1090) OVER DE WEG VAN KEULEN NAAR TONGEREN⁹

Vermoedelijk tussen 1066 en 1088 schreef Jocundus (ca. 1030 - ca. 1090) een biografie over Sint-Servaas : ‘Actus Sancti Servatii’. Die ‘Handelingen’ bestonden uit een Vita of levensbeschrijving en Miracula of wonderen. Daarin noemt Jocundus de weg tussen Keulen en Tongeren ‘koninklijk’:

En deze stad lag aan een weg die de koninklijke wordt genoemd. Deze weg leidt van koninkrijk naar koninkrijk over de hele wereld. Zoals we hebben horen zeggen werd hij op bevel van keizer Augustus ten tijde van de geboorte van Christus onze Zaligmaker gebouwd. Dat is ook schriftelijk overgeleverd. Aan de oostzijde van de kerk stroomde de Maas, een van onze grootste en voornaamste rivieren, aan de zuidkant een andere, kleinere rivier. De genoemde weg was de verkeersader voor allen die van het rijk der Franken naar de Saksen of andere volken wilden gaan.

HENDRIK VAN VELDEKE (VOOR OF OMSTREEKS 1150 – NA 1186), SENTE SERVAS

Hendrik van Veldeke, die zich door de handelingen van Jocundus liet inspireren, bezong in de verzen van de Sint-Servatius-legende niet alleen het internationale karakter van Maastricht, maar maakte tegelijkertijd melding van de oude weg tussen Keulen en Tongeren (‘Voer Colne ende voer Tongheren’):

*‘Zo is de stad gunstig gelegen,
aan een drukke weg
van Engeland naar Hongarije,
naar Keulen en naar Tongeren’*

⁹ Tekst en vertaling bij J. Goosens, 2001

WEGENBOUW EN LANDSCHAP

WEERDKAMPEN - KATWIJK : COHORS II CIVIUM ROMANORUM

Tijdens het archeologisch onderzoek van de Romeinse weg in Weerdkampen ontdekten de archeologen op twee houten palen een ingeslagen stempel met de afkorting

COH II CR, voor COHors II C(ivium) R(omanorum),

'het tweede cohort van Romeinse burgers'.

LIVIUS AB URBE CONDITA, XLI, 27

In zijn geschiedenis van Rome schrijft Livius dat 'de censoren Fulvius Flaccus en Postumius Albinus (in 174 v.C.) de eersten waren die openbare aanbestedingen hielden voor het bestraten van de wegen', een soort openbare aanbesteding. Bovendien geeft hij aan dat de wegen buiten Rome met steenslag werden aangelegd en van zijstroken voorzien.

"De censoren lieten voor het eerst wegen in de stad plaveien en buiten de stad met steenslag bestrooien en van zijstroken voorzien, en ze lieten op veel plaatsen bruggen bouwen"

PUBLIUS PAPINIUS STATIUS (CA. 40 - 96): DE VIA DOMITIANA¹⁰

Ter herdenking van de opening van de Via Domitiana schreef Statius tijdens de zomer van het jaar 95 n. Chr. een lofzang. De volgende passus gaat over de aanleg van deze weg:

¹⁰ Vert. C. van Tilburg, 2005, 29-30

"Het werk begon hier met het graven van greppels, het afpalen van de kanten van de weg en het maken van een diepe afgraving; vervolgens werd de uitgegraven sleuf aangevuld met ander materiaal en maakte men de bedding klaar voor het wegdek, om te voorkomen dat de grond ging glijden en een onbetrouwbare ondergrond zou geven aan de stenen die erin gezet zijn. Daarna ging men de rand van de weg aangeven met opstaande randstenen hier en met vele, wigvormige, tegen elkaar geplaatste stenen daar. O, hoeveel werkploegen zijn wel niet tegelijk aan het werk! Sommigen vellen bomen en halen ze uit de bergen; anderen tillen met ijzeren werktuigen hele rotsen en balken op; weer anderen voegen de dekstenen aaneen en werken met een mengsel van kalkmortel en vuile tufsteen. Weer anderen maken, met de handen uit de mouwen, steeds weer de plassen droog en leiden de stroompjes weg."

PROCOPIUS, HISTORIA ARCANA, XXX¹¹

Voor de keizerlijke beambten was de postdienst van de overheid een levensbelangrijk communicatiemiddel. Daarover schrijft de vroeg-Byzantijnse historicus Procopius het volgende:

De Romeinse keizers van vroeger hadden bij de inrichting van een snelle postdienst het volgende voor ogen. Zij wilden zo snel mogelijk en zonder uitstel van alles op de hoogte gesteld worden, van vijandelijke oorlogshandelingen waar dan ook, van binnenlandse onlusten in de steden en van wat verder aan onvoorziene rampen gebeurde. Ook verwachtten zij tijdig informatie van hun ambtenaren en van andere bewoners van het rijk. Verder verlangden zij dat wie de jaarlijkse belastingopbrengsten moest overbrengen dit snel en veilig kon doen. Met het oog hierop richtten zij overal in het rijk halteplaatsen in voor de postdienst. Een koerier werd geacht hiervan per dag zo'n acht aan te doen, soms minder, maar in het algemeen niet minder dan vijf. Elke pleisterplaats beschikte over ongeveer veertig paarden en een evenredig groot aantal stalknechten. Er kon veelvuldig worden gewisseld van paarden - allemaal van topkwaliteit - zodat de ruiters van de postdienst soms op één dag een afstand aflegden waarvoor anders tien dagen nodig waren geweest.

M. TULLIUS CICERO, AD QUINTUM FRATREM, 3¹²

Op 28 september 54 v.Chr. schreef M. Tullius Cicero een brief aan zijn jongere broer Quintus in Brittannië, waarin hij hem mededeelt dat hij

¹¹ vert. H. Teitler, 2004

¹² Vert. C. van Tilburg, 2005, 38-39

de weg op diens landgoed had geïnspecteerd. In dat verslagje geeft hij ook indirecte informatie over de constructie van publieke wegen:

'Ik heb de weg bekeken, en ik vind hem goed genoeg voor een openbare weg, behalve voor een stuk van honderdvijftig passen (ik heb het zelf opgemeten) vanaf het brugje bij de tempel van Furina richting Satricum. Dat stuk heeft een toplaag van droge klei in plaats van grind (dat moet veranderd worden), en heeft ook een steile helling, maar ik begreep dat dat niet anders kon.'

PLUTARCHUS, *GRACCHUS*, 7

Over de constructie van die Romeinse wegen zegt Plutarchus bijvoorbeeld in de eerste eeuw na Christus het volgende:¹³

'Zijn (van Gracchus) bijzonderste inspanningen richtte hij op het aanleggen van de wegen. Hij droeg er zorg voor dat zij mooi en aangenaam waren, maar ook handig. Ze werden op zijn aanwijzingen door de velden getrokken, precies in een rechte lijn, gedeeltelijk geplaveid met gehouwen steen en gedeeltelijk gelegd met massieve grindmassa's. Wanneer hij geconfronteerd werd met ravijnen of diepe waterlopen die de weg kruisten, dan zorgde hij ervoor dat ze werden gedempt of overbrugd, zo waterpas dat ze aan beide kanten even hoog waren. Al met al verschaftte het een uniforme en mooie aanblik. Tegelijkertijd zorgde hij ervoor dat de wegen werden verdeeld in mijlen en hij plaatste stenen zuilen om de afstand van de ene plaats naar de andere aan te duiden.'

C. IULIUS CAESAR (100-44 v.C.): OVER HET BOUWEN VAN EEN BRUG¹⁴

In zijn oorlogsverslagen beschrijft C. Iulius Caesar hoe hij in 55 en in 53 v. Chr. bruggen over de Rijn had geslagen om met enkele strafexpedities al te opdringerige Germanen een lesje te leren. Het was een enorme onderneming, zoals uit het verslag van de veldheer bleek:

Ondanks de enorme problemen die de aanleg van de brug zou opleveren, gezien de breedte, de snelheid en de diepte van de rivier, moest hij juist dat project (namelijk een brug bouwen) doorzetten, vond hij, of anders het leger helemaal niet overbrengen.

¹³ Vert. H.W. van Rooijen-Dijkman.

¹⁴ Vert. V. Hunink

Voor de brug gebruikte hij de volgende techniek. Als pijlers dienden combinaties van twee palen, anderhalve voet dik en van onderen een beetje aangepunt. Die stonden op twee voet afstand van elkaar en waren onderling verbonden; hun lengte hing af van de diepte van de rivier. Deze combinaties werden met machines de rivier in gelaten en vastgezet, en met heiblokken geheid. Dat werd niet loodrecht gedaan, zoals bij gewone brugpalen, maar schuin, zodat ze met de stroom mee voorover hielden. Ertegenover werd dan telkens veertig voet benedenstrooms precies zo'n palencombinatie geplaatst, maar nu tegen de kracht en stuwung van de stroom in. Tussen die twee combinaties werd dan bovenop een dwarsbalk gelegd, van twee voet dikte (precies de afstand tussen twee palen van een combinatie). De dwarsbalk werd aan beide uiteinden met twee klemmen vastgezet en hield op die manier de twee combinaties uit elkaar.

Zo kreeg je dus telkens twee palencombinaties die niet tegen elkaar konden komen en tegenovergestelde hoeken maakten. Dit maakte het hele bouwwerk bijzonder stevig. Het zat zelfs zo in elkaar dat hoe groter de kracht was van het water dat erop beukte, des te strakker het geheel werd samengehouden. Haaks op de dwarsbalken werden in de lengte liggers aangebracht, met daarover weer een dek van dwarslatten en vlechtwerk.

Dit was nog niet alles. Benedenstrooms sloeg men extra brugpalen schuin de bodem in, die als een soort stormram tegen de brug werden gezet en met het geheel werden verbonden, om zo de druk van het water op te vangen. Andere palen kwamen er aan de bovenstroomse kant van de brug, een eindje er van af. De functie daarvan was deze: als de barbaren boomstammen of schepen lieten afdrijven om de brug te vernielen, zouden zij de vaart er van verminderen en de brug tegen schade beschermen.

PONS FABRICIUS

*L(ucius) . FABRICIVS . C(aii) . F(ilius) . CVR(ator)
. VIAR(um) | FACIVNDVM . COERAVIT |
IDEMQVE | PROBAVIT.*

*Lucius Fabricius, zoon van Gaius,
verantwoordelijk voor de zorg van de wegen,
heeft er voor gezorgd dat (de brug) werd
gebouwd en ook werd goedgekeurd.*

LE PONT FLAVIEN EN DE VIA JULIA AUGUSTA

In Saint-Chamas in de centrale Provence ligt een bevallige brug die met een enkele boog de rivier de Touloubre overspant. Le Pont Flavien is de enige Romeinse brug ter wereld die zijn bogen heeft behouden. Hij werd gebouwd tijdens de 1ste eeuw v.C. overeenkomstig de wensen van een zekere Claudius Donnius Flavos.

De reizigers lopen onder twee monumentale bogen door over de brug. De friezen en architraven van deze bogen dragen elk dezelfde inscriptie in het Latijn:

*L(ucius) Donnivs C(aii) f(ilius) Flavos flamen Romae et
Aavgvsti testamento fieri ivssit arbitratv
C. Donnei Venae et C. Attei Rvfei.*

*Lucius Donnius Flavos, zoon van Caius, priester van Rome en Augustus, beval bij
testament (om deze brug en deze bogen) te bouwen, onder leiding van Caius Donnius
Vena en Caius Attius Rufus*

Door deze gift bevestigde L. Donnius Flavos zijn rang, maar ook het prestige van het Romeinse Rijk. Hij hoorde klaarblijkelijk tot de aristocratische kringen en bezat vermoedelijk landerijen in de buurt van de brug. Ongetwijfeld deed hij zaken in het nabijgelegen Arles,

waar hij priester was van de keizerscultus in een van de tempels van de stad.

DE BOOG VAN GERMANICUS, SAINTES

Het bovenste opschrift, dat de boog wijdt aan keizer Tiberius en zijn zoon Drusus, is erg beschadigd. Dankzij het deel van de tekst dat Germanicus vermeldt, kan het monument in het jaar 18 of 19 worden gedateerd. De tekst (CIL XIII, 1036) luidt:

*GERMANICO [caesa]R[i] TI(beri) AVG(usti) F(ilio)
DIVI AVGVSTI NEP(oti) DIVI IVLI PRONEP(oti) AVGVRI
FLAM(ini) AVGVST(ali) CO(n)S(uli) II IMP(eratori) II
TI(berio) CAESAR[i] divi aug(usti) f(ilio) divi iuli nep(oti) aug(usto)]
PONTIF(ice) MAX(imo) [co(n)s(uli)III] IMP(eratori) VIII [tri]B(unicia) POT(estate) [XXI]
DR[us]O CAESARI [ti(beri) aug(usti)] F(ilio)
[divi augusti] NEP(oti)) DIVI IVLI
[pronep(oti) co(n)s(uli)] PONTIFICI AVGVRI*

Aan Germanicus Caesar, zoon van Tiberius Augustus, kleinzoon van de goddelijke Augustus, achterkleinzoon van de goddelijke Iulius, augur, flamen Augustalis, consul voor de tweede keer, imperator voor de tweede keer. Aan Tiberius Caesar Augustus,

zoon van de goddelijke Augustus, kleinzoon van de goddelijke Iulius, pontifex maximus, consul voor de 3de keer, imperator voor de 8ste keer, bekleed met de tribunicia potestas voor de 21ste keer. Aan Drusus Caesar, zoon van Tiberius Augustus, kleinzoon van de goddelijke Augustus, achterkleinzoon van de goddelijke Iulius, consul, pontifex, augur.

Onder dit opschrift staat de inscriptie die de dedicant vermeldt:

*C(aius) IVLIVS C(ai) IULI CATVANEVNI F(ilius) RVFVS [c(ai) iul(i) ageomopatis nepos epotsorovidi pronep(os) volt(inia)]
SACERDOS ROMAE ET AVGVSTI AD ARAM [quae est ad confluentem praefectus
fabrum d(e) s(ua) p(ecunia) f(ecit)]*

Caius Julius Rufus, zoon van Caius Julius Catuaneunius, kleinzoon van Caius Julius Ageomopas, achterkleinzoon van Epotsoviri(i) ons, ingeschreven in de tribus Voltinia, priester van het altaar van Rome en Augustus dat zich bevindt Ad Confluentes (Lyon), praefectus van de arbeiders, heeft (deze boog) uit eigen kosten gemaakt.

KADASTER VAN ORANGE

SD: sinistra decumanum

DD : "dextra decumanum": rechts van de decumanus maximus

CK: citra kardinem

VK : “ultra kardinem”: aan de overzijde van de cardo maximus

De locatie is opgemeten in iugera

Voorbeeld van een deel van het opschrift:

DD XIV CK XII [X]

EXT(ributario solo) CXIIXS C[ol(oniae)]

XLIS PR(aestant) A(era) III (denarios) V[I]

IS = L AS SOL

TRI (castinis) H(eddita) INC (ulta) XL

14de centuria rechts (= in het noorden) van de decumanus, 18de (centuria) aan de overzijde (ten oosten) van de cardo.

Toegekende gronden: 118 jugera en half (S = semis).

Gronden van de colonia: 41 jugera en half, waarvoor men betaalt

8 as per jugera (praestant aera III), hetgeen in totaal betekent 7 denarii 12 as et demi (denarios VUS = L AS solvit).

Gronden voor de Tricastini : 40 jugera onbewerkt.

Hetgeen voor het geheel van de centuria betekent: 118,5+41,5+40 =200 jugera.

KADASTER VAN VERONA (40-30 v.C.)

DD : “dextra decumanum”: rechts van de decumanus maximus

VK : “ultra kardinem”: aan de overzijde van de cardo maximus

De locatie is opgemeten in iugera

Onder de afmetingen staan de namen van de eigenaars

CULTUURHISTORISCHE ASPECTEN VAN DE ROMEINSE WEGEN

TERTULLIANUS, DE ANIMA, 30, 3.¹⁵

Zonder aarzelen kan men zeggen dat de creatie van het Romeinse wegennet van een universele betekenis is. In de 3de eeuw n.C. noemde de kerkvader Tertullianus de Romeinse wegen bringers van beschaving:

De wereld wordt met de dag bekender, beter bebouwd en beschaafder. Overal worden wegen gebaad, geen gebied is nog onbekend, elk land nu geopend voor de handel. Vroeger beruchte woestenijen zijn door lieflijke landouwen uitgewist, wouden door akkers overmeesterd, wilde dieren door kudde vee verjaagd; in wat zand was wordt nu gezaaid, rotsen zijn gespleten, moerassen drooggelegd. Er zijn meer steden dan er vroeger huizen waren. Geen mens is nog bang voor een eiland, rotsen schrikken niemand meer af. Huizen ziet men overal; alom menselijke bewoning en ordelijk bestuur: leven waarheen men ook kijkt.

MARTIALIS, EPIGR., III, 4.

Vertrek naar Rome, mijn boekje: als ze je vragen vanwaar je komt, dan zeg je uit de streek die de via Aemilia doorkruist.

PLINIUS MINOR, EPISTULAE, VIII, 20-1-4

Men zou het niet direct verwachten, maar ook bij de welgestelde Romeinen waren cultuurreizen belangrijk en er werd op de een of andere wijze reclame voor gemaakt. Onder meer van M. Tullius Cicero weten wij dat hij samen met T. Pomponius Atticus en M. Pupius Piso voor langere tijd een studiereis naar Griekenland en Klein-Azië ondernam, een achttiende-eeuwse Grand Tour avant la lettre. De finibus, zijn boek over de grenzen van goed en kwaad, herinnert aan zijn verblijf in Athene. In een brief aan een zekere Gallus schrijft Plinius

¹⁵ vert. C. van Tilburg, 2005, 28

Minor¹⁶ dat verre reizen ons al het moois in eigen streek doen vergeten:

'Beste Gallus,

Bezienswaardigheden waarvoor we op reis gaan, waarvoor we de zee oversteken om ze te leren kennen, die interesseren ons niet als ze vlak onder onze ogen liggen. Misschien omdat de natuur het zo heeft geregeld dat we niet nieuwsgierig zijn naar wat binnen ons bereik is en op zoek gaan naar wat er ver weg ligt, of omdat het verlangen naar alle mogelijke zaken afzwakt wanneer er gemakkelijk aan te komen is, wellicht ook omdat we het gewoon zijn voor ons uit te schuiven in de gedachte dat we later nog vaak genoeg gaan kijken naar iets wat je kunt bezoeken zodra je daar zin in hebt om het te zien.

Hoe dan ook, een heleboel dingen in onze stad en daar vlak bij hebben wij nooit gezien en kennen wij zelfs niet van horen zeggen. Maar waren ze te vinden geweest in Griekenland, Egypte, Azië of om het even welk ander land dat een bakermat is van natuurwonderen en daar reclame mee maakt, dan zouden wij er van hebben gehoord, er uitvoerig over hebben gelezen, ze hebben bezichtigd. Zelf heb ik in elk geval nu pas iets waar ik nooit van had gehoord en wat ik nooit had gezien op hetzelfde moment gehoord en gezien.'

LORD BYRON (1788–1824)

De Via Appia en haar monumenten werd een doel voor reizigers van alle tijden, zoals Johann Wolfgang von Goethe, Lord Byron en Louis Couperus, die tijdens hun Grand Tour Rome aandeden.

Over Caecilia zelf schreef lord Byron in 'Childe Harold's Pilgrimage' in 1818 een lang en warm gedicht: 'Maar zeg me wie zij was, de dame van de dode, in een paleis begraven. Was zij kuis en mooi? Een koning waardig, zelfs het bed van een Romein? Welk ras van leiders en van helden bracht ze voort?'

*Rome, the Campagna, Tomb of Cecilia Metella
(From Childe Harold's Pilgrimage)*

*There is a stern round tower of other days,
Firm as a fortress, with its fence of stone,
Such as an army's baffled strength delays,*

¹⁶ vert. Ton Peters, 2001.

*Standing with half its battlements alone,
And with two thousand years of ivy grown, 5
The garland of eternity, where wave
The green leaves over all by time o'erthrown;—
What was this tower of strength? within its cave
That treasure lay so locked, so hid?—A woman's grave.*

*But who was she, the lady of the dead, 10
Tombed in a palace? Was she chaste and fair?
Worthy a king's,—or more,—a Roman's bed?
What race of chiefs and heroes did she bear?
What daughter of her beauties was the heir?
How lived, how loved, how died she? Was she not 15
So honored, and conspicuously there,
Where meaner relics must not dare to rot,
Placed to commemorate a more than mortal lot?*

*Was she as those who love their lords, or they
Who love the lords of others? Such have been 20
Even in the olden time, Rome's annals say.
Was she a matron of Cornelia's mien,
Or the light air of Egypt's graceful queen,
Profuse of joy,—or 'gainst it did she war,
Inveterate in virtue? Did she lean 25
To the soft side of the heart, or wisely bar
Love from amongst her griefs? for such the affections are.*

*Perchance she died in youth: it may be, bowed
With woes far heavier than the ponderous tomb
That weighed upon her gentle dust, a cloud 30
Might gather o'er her beauty, and a gloom
In her dark eye, prophetic of the doom
Heaven gives its favorites,—early death; yet shed
A sunset charm around her, and illumine
With hectic light, the Hesperus of the dead, 35
Of her consuming cheek the autumnal leaf-like red.*

*Perchance she died in age, surviving all,—
Charms, kindred, children,—with the silver-gray
On her long tresses, which might yet recall,
It may be, still a something of the day 40
When they were braided, and her proud array
And lovely form were envied, praised, and eyed
By Rome,—but whither would conjecture stray?
Thus much alone we know,—Metella died,
The wealthiest Roman's wife: behold his love or pride! 45*

JOHANN WOLFGANG VON GOETHE, ITALIENISCHE REIZE

Johann Wolfgang von Goethe was op 11 november 1786 over de Via Appia naar het rotondegraf van Caecilia Metella gewandeld. Een bekend meesterwerk van Johann Tischbein, *Goethe in der römischen Campagna* (1787), portretteert de Duitse schrijver naast een Grieks reliëf in marmer dat de ontmoeting van Iphigenia met Orestes voorstelt met op de achtergrond de tombe van Caecilia Metella. In zijn *Italienische Reise* noteert Goethe het volgende:

'Vandaag heb ik de nimf Egeria bezocht, vervolgens de renbaan van Caracalla, de verwoeste graven langs de Via Appia en de tombe van Metella, die je pas een idee geeft van massief metselwerk. Deze mensen bouwden voor de eeuwigheid, op alles berekend, behalve op de zinloosheid van verwoesters, waarvoor alles moet wijken'

LOUIS COUPERUS, REISIMPRESSIES, 1894

In december 1893 stelde Louis Couperus aan zijn uitgever L.J. Veen voor zijn reisimpressies te bundelen. Die bundel werd in 1894 gepubliceerd. In de zesde brief schreef Louis Couperus over de 'Via Appia', vervuld met melancholie door de eenzaamheid van het landschap met antieke ruïnes, een herder, boerinnen en soldaten.

Eindeloos gaat de antieke weg, komt van Rome, dat reeds ver ligt en gaat tot in het eindeloze door, naar de Albaansche bergen, die ginds in den zonmiddag waasblauwen en zelfs witgloeien, in den zachten winterzonglans.... En uit de transparante lucht, boven de ver uitgespreide campagna, valt drukkende neêr de melancholie van die antieke eenzaamheid....

Verder weg, links, loopen de oude, telkens verbroken aquaducten met bogen na bogen weg, en verliezen zich, tusschen de steeds smaller wordende perspectieflijnen van hunne boogsprongen, in het blauwige middagwaas der verschieten....

Aan den weg de ruïnes der antieke sepulturen met de stukken marmer en de busten van wier asschen daar rustten.... En ze zijn allen verdwenen, al hebben ze eens geleefd in Romeinsche oudheid, al hebben ze eens hunne levens gehad, met al wat het leven geven kan....

Drukkender, den adem benemend, en zittende als een spook op de borst, zinkt de melancholie zwaar neêr....

Dichtbij, langzaam, zich nauwlijks bewegende, weidt een herder,—in schaapsvellen en langen mantel, langen stok in de hand,—zijne schapen en hij is van een warm bruin tegen het waas van den blauwen middag.... Bij eene oude, kleine pachthoeve,—een hooge steenen trap gaat naar boven—praaten een paar vrouwen, de eene op de trap, de andere op den weg melodramatisch gebarende naar boven, en schel vlakken de penseelvlakjes van hunne roode en gele rokken en witte doeken in het waas van het dommelende licht op....

Rechts de eindeloze wijde, ernstig, desolaat in de zon. Troepen van bersaglieri, dragende den zwaren ransel, die zij verschikken telkens, op den rug, en, in de hand, het geweer, komen aan, loopen los van elkaâr, om ergens te kampeeren. Romantisch wapperen hunne zwarte vederbossen, afhangende van den ronden hoed, die schuin staat....

En eeuwig schijnt de weg te gaan, eeuwig in vreemde zonzmelancholie....

BERTUS AAFJES

Bertus Aafjes (1914 - 1993) studeerde enige tijd voor priester, maar twijfelde over het priesterschap en vertrok op een voetreis naar Rome. Hij studeerde vervolgens archeologie in Rome en Leuven en begon daarna met het schrijven van poëzie. Over zijn reizen langs de Middellandse zee schreef hij veel reisverhalen. Bertus Aafjes werd vooral bekend als dichter-journalist door *Een voetreis naar Rome*, 1946

*Alle wegen leiden naar Rome
Daar kan geen vergissing bestaan.
Om in die oude stad te komen,
Houde men slechts de groote baan.
Maar wie als ik den dag kan loven,
Zonder dat haast hem begeleidt,
Die verkiest de landwegen boven
De heirbaan van den korte tijd;
Zij slingeren door de wijngaarden
Roodbrui, of door de zon vergeeld;
Zij zijn de aders van de aarde
En uit haar schoot geteeld.
Grillig kronkelen zij naar boven,
Zoals het ligt in hun natuur,
En aan hun flanken, grijs bestoven,
Daar rijst de witte mergelmuur.*

ROSALÍA DE CASTRO

Tussen Braga en Santiago de Compostella ligt Padrón. Rosalía de Castro, de beroemde Galicische dichteres, bracht hier haar laatste jaren door. Zij schreef over deze (?) weg een prachtig vers:

*Dende aquí vexo un camiño
que non sei adónde vai;
polo mesmo que n'ó sei,
quixera o poder andar.*

*Vanaf deze plek zie ik een weg
waarvan ik niet weet waarheen hij gaat;
Dat ik het niet weet, is de reden
dat ik hem zou willen gaan.
(Vertaling : Frank den Hond)*

MICHAËL VANDEBRIL

Michaël Vandebril (1972) is dichter. Hij debuteerde in 2012 met *Het vertrek van Maeterlinck*, bekroond met de Herman de Coninck Debuutprijs en een nominatie voor de C. Buddingh'-prijs. Vandebril is een graag geziene gast op internationale poëziefestivals. Zijn gedichten werden ondertussen in acht talen vertaald. Sinds 2003 is hij werkzaam als coördinator van Antwerpen Boekenstad. Bij Vrijdag verscheen in het voorjaar van 2021 zijn derde dichtbundel *Op de weg naar Appia*. Het is een lang episch reisverslag met tekeningen van Bart Pluym.

*Ga met mij reisgezel
Over deze uitgesleten keien
Van roma tot brundisium
Ons wordt geen poëzie gevraagd
Het is de oude weg die verzen schrijft
Kom stenen spreek me aan
Zing van herders hoeren en soldaten
Wie daar prevelt onze naam*

I. BIBLIOGRAFIE

VERTALINGEN

- Ausonius, *Lied van de Moezel*, vert. P. Lateur, Amsterdam, 2001.
- Caesar, *Oorlog in Gallië*, Amsterdam, 2018.
- Horatius, *Verzamelde gedichten*, vert. Piet Schrijvers, Historische Uitgeverij, Groningen, 2003.
- Ploutarchos, *Beroemde Romeinen*, H.W. van Rooijen-Dijkman, Amsterdam, 2008.
- Suetonius, *Keizers van Rome*, vert. D. Den hengst, Amsterdam 2002.

LITERATUUR (IN CHRONOLOGISCHE VOLGORDE)

- J. Breuer, 1938: *Le strade Romane nel Belgio* (Quaderni dell'Impero - Le Grandi Strade del Mondo Romano VIII) Rome.
- J. Byvanck, 1938: *Le strade Romane nei Paesi Bassi* (Quaderni dell'Impero - Le Grandi Strade del Mondo Romano IX), Rome.
- J. Mertens, 1955 : *Les routes romaines de la Belgique*, in : *Industrie*, 10, 3-44
- J. Mertens, 1957 : *Les routes romaines de la Belgique*. *Archaeologia Belgica*.
- N.H.H. Sitwell, 1981: *Roman Roads of Europe*, Londen.
- J. Mertens, 1983 : *Quelques aspects chronologiques du réseau routier romain en Belgique*, in : *Caesarodunum*, 18, 329-337.
- R. Chevallier, 1997: *Les voies romaines*, Parijs.
- M.-H. Corbiau, 1997: “*La chaussée romaine Bavay-Tongres, un patrimoine monumental remarquable*”, in: M.-H. CORBIAU (coord.), *Le patrimoine archéologique de Wallonie*, Namen, 274-276.
- “*Transit Brügge-Novgorod. Eine Strasse durch die europäische Geschichte*” 1997, Ruhrlandmuseum Essen, 15 mei - 21 september, 1997.
- J.-L. Meulemeester, 2004: *Alle wegen leiden naar... Romeinse wegen in Vlaanderen*, in: *Kunsttijdschrift Vlaanderen*, 53, 129-190.
- H.C. TEITLER, 2004, *De postdienst in het Romeinse Rijk*, in: J.L. MEULEMEESTER, 2004, 165-168
- H. Simissen, 2005: *Alle wegen leiden naar Rome...De Romeinse weg als levend verleden*, in: *Streven*
- C. van Tilburg, 2005: *Romeins verkeer. Weggebruik en verkeersdrukte in het Romeinse Rijk*, Salomé - Amsterdam University Press, Amsterdam

- M. Rogge, 1971, *Een bijdrage tot de studie van het Gallo-Romeins wegennet in de streek tussen Schelde en Dender*, in : *Helinium*, 11, 124-149.
- *Reizen in de oudheid, Themanummer Hermeneus*, 73, 2001.
- M. Rogge & K. Sas, 2006: *Quo vadis? : het wegennet van de Romeinen, een verenigd Europa*, Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum Velzeke., Buitengewone reeks, nr. 2, Velzeke.
- M.-H. Corbiau, 2006, *L'organisation routière du nord de la Gaule. Regards sur le terroir belge*, in: *Dossiers Archéologie*, 315, La Belgique romaine, 28-31.
- G. Coulon, 2009²: *Les voies romaines en Gaule*, Editions Errance, Paris.
- R. Nouwen, 2013: *Het Romeinse wegennet van Tongeren: van mijlpaal tot de atlanten der buurtwegen*, in: *Limburg - Het Oude Land van Loon*, 92, 337-355
- M.-H. Corbiau, 2009/2010: *Les relais: un équipement routier au service de l'économie en Gaule septentrionale*, in: *Caesarodunum*, 43/44, 95-119.
- P. Van der Heijden, 2011: *Romeinse wegen in Nederland*, in *Archeobrief*, 2011-1, 23-35.
- M.-H. Corbiau, 2012: *La voie romaine Boulogne-Bavay-Tongres-Cologne*, (Itinéraires du Patrimoine wallon), Namur.
- P. van der Heijden (red.), *Romeinse wegen in Nederland*, Utrecht, 2016.
- M.-H. Corbiau, 2017: *La voie Braives – Trèves, Les voies romaines par la Wallonie*, Service public de Wallonie, Namur.
- Peggy & Patrick Leiverkus, 2017: *Die 40 bekanntesten archäologischen Stätten entlang der Via Agrippa in Deutschland*, Luxemburg, Frankreich, Mainz am Rhein.
- M.-H. Corbiau, 2018, *La voie Boulogne – Bavay – Tongres – Cologne, Les voies romaines par la Wallonie*, Service public de Wallonie, Namur.
- R. Nouwen, 2020: *De Romeinse weg tussen Tongeren en Tienen*, in: *Limburg-Het Oude Land van Loon*, 99, 69-95
- R. Nouwen, 2020: *De Romeinse invalswegen van Tongeren ten westen van de stad*, in: *Tongerse Annalen*, juni 2020, 12-25.
- R. Nouwen, 2020: *De Romeinse weg Tongeren-Maastricht ter hoogte van Blaar*, in : *Tongerse Annalen*, december 2020, 4-11.
- R. Nouwen, 2021: *De Romeinse heerbaan. De oudste weg door de Lage Landen*, Sterck & De Vreese, Gorredijk.
- W. Sevenants, T. Boudry, S. Dondeyne, 2021: *Het Romeins wegennet in Vlaanderen. Een evaluatie op basis van archeologische wegvindplaatsen* (SYNTAR, 6), Agentschap Onroerend Erfgoed, Brussel.